

כתב התורה במסורת חז"ל

מבוא

החשיבות הרבה שמייחסים חז"ל לדקדוק באותיות היא מן המפורסמות.¹ בכמה מקומות נשתמרו הנחיות לסופרים ובהן אזהרות חמורות מפני טעויות אפשריות, שעלולות לשנות משמעויות של מילים בצורה קריטית, ולגרם ל'חורבן העולם'. אולם חשיבות הדיון אינה רק בשל חשש מטעויות, אלא גם בגלל ראיית העולם ככנוי מאותיות. התפיסה הזאת השתמרה בספר יצירה, שזמן חיבורו אינו ידוע, והיא העומדת מאחורי המקורות שהזכרנו.

לכן מפליאה העובדה, שאין במקורות התלמודיים כל התייחסות מפורטת ומסודרת לכתיבת האותיות. גם מסכת סופרים איננה דנה בצורת האותיות, אלא עוסקת בכתיבת ספרים - כתיב, נוסחים, פרשיות וכד'. ההתייחסויות לצורת האות הן בודדות, וברובן המכריע אינן מתארות את צורת האות באופן ישיר אלא בעקיפין, תוך כדי אזהרה מטעויות.

מטרת מאמר זה כפולה: 1. לנסות ולשחזר את צורת הכתב הפורמלי כפי שהייתה בימי התלמוד, כלומר בערך במאה השלישית לספירה; 2. לנסות ולמצוא את המקור הקדום ביותר האפשרי לכתב זה, כלומר לזהות איזה שלב בהתפתחות הכתב משמרת המסורת התלמודית.

המקורות לצורת האותיות

המקורות התלמודיים העוסקים בנושא זה מתחלקים באופן כללי לשני חלקים. האחד - מתייחס לצורת האותיות מן הבחינה ההלכתית. לכאן שייכות ההנחיות לסופרים, ומטבע הדברים הן בנויות על ידיעת הצורה במסורת שבעל פה, ועל כן קשה להסיק מהן מסקנות רבות. החלק השני מתייחס לצורות האותיות על דרך מדרשי האגדה, ודווקא מקורות אלה מתייחסים ביתר פירוט לצורת האות.

מקור אחר הוא המסורת שבעל פה. מקצוע הכתיבה נלמד במסורת, איש מפי איש, וחלק גדול מהמסורות הידועות היום מקורן קדום. המסורות האלה הועלו על הכתב בסביבות המאה השלוש עשרה בהלכות ספר תורה לרבי אליעזר מגרמיזא (בעל ספר

1. ראה למשל: 'היינמן, דרכי האגדה, ירושלים 1970, עמ' 102; 'פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, גבעתיים 1991, עמ' 49 ואילך.

הרוקח),² ובעקבותיו בעוד מקורות רבים, דרך רבי יוסף קארו במאה השש עשרה (בית יוסף יורה דעה, סימן רעד), ועד ספרים מפורטים ומדוקדקים בימינו אלה הכוללים את ציורי האותיות.

סוג אחר של מקורות הוא הממצאים האפיגרפיים. על פי מיטב ידיעותינו הפלאוגרפיות כיום, עם שיבת ציון עלו ארצה לא רק שמות חדשים לחודשים אלא גם כתב חדש, הלא הוא הכתב הארמי שהיה מקובל באותה תקופה בכל רחבי מערב האימפריה הפרסית.³ כתב זה שלט בכיפה עד הכיבוש ההלניסטי, ואחריו הפך להיות כתבם הלאומי של עמים רבים, שפיתחו אותו בצורות שונות. גם הכתב הערבי דהיום הוא צאצא של כתב זה.⁴

מתקופת הבית השני ידועים לנו כתבי יד רבים על חרסים, על אבנים, על פפירוסים ועל מגילות קלף. המקור העשיר ביותר למידע בתחום זה הן המגילות הגנוזות מקומראן. מאות קטעי מקרא וכתבים כיתתיים שנתגלו לפני כחמישים שנה ומתפרסמים והולכים עד היום הזה, כתובים בכתב יהודי שכל נער יכול היום לקרואם. עם זאת, כתבים אלו אינם מתוארכים. בצד כתבים אלו ידועות עשרות רבות של תעודות משפטיות, מנהליות ואחרות מאזורים רבים בארץ, מתקופות שונות מהשלטון הפרסי ועד הביזנטי. אלו כוללות טקסטים ארמיים ברובם ולעתיים עבריים ואחרים, בכתבים ארמיים שונים, שניתן לזהות בהם התפתחות בצורות הכתב, מדינה ומדינה ככתבה ועם כלשונו. באלה יש גם תעודות מתוארכות. הראשונות שבהן הן התעודות היהודיות בכתב ארמי ממצרים, מימי השלטון הפרסי, מהמאה החמישית לפנה"ס; אחריהן תעודות שונות מארץ ישראל, אוסטרקונים ופפירוסים מהר חברון וממדבר יהודה; כתובות יהודיות מערב החורבן בירושלים, בקברים ובגלוסקמות; מכתבים, אגרות ומסמכים מימי בר כוכבא.⁵ מאז שנות השישים מקובל במחקר המודל שהציב קרוס לתיארוך מגילות ים המלח, על פי ניתוח התעודות שנודעו עד לזמנו.⁶ גילוי תעודות חדשות מאז ועד היום לא שינה את המודל, ולהפך: בדיקות רדיואקטיביות שנעשו בשנים האחרונות איששו את מסקנותיו. לפיכך ניתן להסתמך על מסקנותיו ועל טבלאותיו לגבי שחזור צורות אותיות אופייניות בתקופה זו או אחרת. בשורות הבאות ננסה להבין את צורת האותיות על פי ההתייחסות אליהן במקורות תלמודיים, וכך נשתדל לראות היכן מצויות צורות אלה בממצאי התקופה.

2. הספר לא הגיע לידינו, אך מצוטט בספרי הראשונים.
3. ועיין סנהדרין כא ע"ב - כב ע"א.
4. על עניין זה ראה בהרחבה: "נוה, ראשית תולדותיו של האלפבית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 166-111.
5. סיכום הממצא וסיווגו ראה אצל "נוה, על חרס וגומא, ירושלים תשנ"ב.
6. F.M. Cross, 'The Development of the Jewish Scripts', in: G.E. Wright (ed.), *The Bible and the Ancient Near East, Essays in honor of W.F. Albright*, London 1961, pp. 133-202.

האותיות

האות אל"ף

בבלי שבת קג ע"ב: "שלא יכתוב אלפין עיינין". לפי רש"י אין ללמוד מכאן דבר על צורת האות, שכן הטעות נובעת מכך ש"דומים בהגייתם".

רמב"ן על אתר: "גוף הא', שהוא קו האמצעי, צריך להיות כפוף, ואם ירחיק הירך שלמטה הימנה ויעשה קו האמצעי יותר כפוף מדינו - ידמה לעי"ן". כך נוהגים היום להלכה בכתיבת סת"ם, ויש קימור באל"ף.

בבלי שבת קד ע"א: "שקרא אחדא כרעא קאי, ואמת מלבן ליבוניה". אותיות המילה "שקר" הן בעלות רגל אחת, ואילו אותיות המילה "אמת" נשענות על שתי רגלים או על בסיס רחב. מכאן שהאל"ף עומדת על שתי רגלים.

במסורת שבעל פה הנוהגת היום בספרי התורה יש לרגל האלף השמאלית קער. לקער זה ניתן למצוא מקור עוד בכתבי היד של המאה הרביעית לפנה"ס (ראה למשל בפפירוס לופרנסיס ממצרים - להלן, מספר 1 בנספח).

האות בי"ת

בבלי שבת קג ע"ב: "שלא יכתוב... ביתין כפין, כפין ביתין". שיר השירים רבה פרשה ה ח: "אם תחליף בי"ת לכ"ף תחריב העולם". צורתה של בי"ת דומה לכ"ף, ועל כן יש צורך להבדיל ביניהן. על צורת ההבדלה ניתן ללמוד ממקורות אחרים:

ירושלמי חגיגה פ"ב, עז ע"ג: "מה בי"ת סתום מכל צדדיו ופתוח מלפניו כך אין לך רשות לדרוש... אומרין לבי"ת מי בראך, והוא מראה להן בנקודה ואומר זה שלמעלן. ומה שמו - והוא מראה להן בנקודה שלאחריו ואומר ה' שמו אדון שמו".

ההבדלה נעשית על ידי 'עוקץ' או 'נקודה' מאחור למטה (פינה ימנית תחתונה), כלומר - המעבר מן הגוף הזקוף לבסיס המאוזן אינו נעשה במשיכה מתעגלת כבאות כ"ף, אלא על ידי יצירת פינה, זווית חדה מודגשת, היוצרת 'עוקץ'. לראשונה ניתן לזהות צורה זו בכתבי יד מן המאה הראשונה לפנה"ס (ראה למשל במגילות שמואל ודניאל מקומראן - להלן, מספרים 2 ו-31 בנספח). ה'עוקץ' העליון הוא מגוף צורתה הקדומה של האות, עוד מתחילת היווצרותו של הכתב הארמי במאה השביעית לפנה"ס, עם פתיחת האותיות, תופעה שהותירה רישומה בכמה מאותיותינו (כמו דל"ת ורי"ש). אותיות אלה הכילו בצורתן הקדומה 'ראש' סגור (משולש או עגול), ורהיטות הכתיבה הביאה לידי פתיחת חלקו העליון, כך שנשארה כעין צורה קמורה ששני צדדיה מתרוממים למעלה.

האות גימ"ל

בבלי שבת קג ע"ב: "שלא יכתוב גמין צדין, צדין גמין".
שם קד ע"א: "מאי טעמא פשוטה כרעיה דגימל לגבי דלת".
 רש"י שם פירש "דומין בכתיבתן אלא שזה למעלה וזה למטה". מדובר בגימ"ל ובצד"י סופית, ההפוכות זו מזו, וזו הנחיה. צורת האות לפי זה היא קו יורד, וקווית יוצאת מעל קצהו התחתון לכיוון שמאל.

מעניין לציין, שבכתבי יד אחדים, במיוחד אלו הכתובים בכתב סופר מהודר מן המאה הראשונה, יש בראש הג' מין תוספת של קווית היוצאת מראש האות ימינה, ובצורה כזו גימ"ל הפוכה נראית כמו צד"י אמצעית (ראה למשל במגילת דברים מקומראן - להלן, מספר 4 בנספח).

האות דל"ת

בבלי שבת קג ע"א: "שלא יכתוב... דלתין רישין, רישין דלתין".
שיר השירים רבה פרשה ה ח: "אם תעשה מן הדל"ת רי"ש תחריב לכל העולם".
בבלי עירובין יג ע"א: "מיחש לזכוב... דלמא אתי ויתיב אתגיה דדל"ת ומחיק ליה ומשוי ליה רי"ש".

מכאן ששתי האותיות דומות והאבחנה ביניהן נעשית בדרך דומה להבחנה בין הבי"ת לכ"ף - כלומר על ידי יצירת זווית חדה ומודגשת בפניה הימנית העליונה של האות דל"ת.

בבלי שבת קד ע"א: "ומאי טעמא פשוטה כרעיה דדל"ת לגבי גימ"ל... ומאי טעמא מהדר אפיה דדל"ת מגימ"ל".

כלומר, לבד מתוספת התג בדל"ת יש לרגלה נטייה ימינה, לכיוון האות הקודמת. דל"ת כזו, המובחנת מהאות רי"ש על ידי תגה ונטיית רגלה אנו מוצאים כבר בתקופה החשמונאית.

רמב"ן, בפירושו למסכת שבת, טוען שפשיטת הרגל של הדל"ת ימינה - אינה מתייחסת לנטיית הרגל, אלא לתג עצמו הפונה ימינה. ואכן, הדל"ת שאותה ציינו למעלה (לעיל, בסוף האות ביי"ת), תגה אינו פונה ימינה דווקא, אלא למעלה או באלכסון, מכיוון שהוא לא יותר מאשר עיבוי של הזווית על ידי סיבוב הקולמוס. כתיבת התג כהמשך הגג לכיוון ימין מאוחרת יותר, וניתנת להבחנה מסוף התקופה ההרודיאנית (ראה למשל במגילת דברים מקומראן - להלן, מספר 4 בנספח). כך אנו כותבים בספרינו עד היום, אולם הדל"ת שלנו גם פושטת את רגלה ימינה, וגם זה קיים כבר באותו מקור (רמב"ן עצמו מזכיר מסורת "כתיבה מאושרת" המאששת הסבר זה).

בבלי שבת קג ע"ב: "שלא יכתוב... היהין חיתין, חיתין היהין".
בבלי מנחות כט ע"ב: "אמר רב אשי: חזינא להו לספרי דווקני דבי רב, דחטרי להו לגגיה דחי"ת ותלו ליה לכרעיה דה"א".⁷
שם בהמשך: "ומפני מה נברא העולם הזה בה"א? מפני שדומה לאכסדרה, שכל הרוצה לצאת יצא. ומאי טעמא תליא כרעיה? דאי הדר בתשובה מעיילי ליה... ומאי טעמא אית ליה תאגא...".

תליית הרגל מופיעה כאן בתחילה כמנהג סופרים דייקנים, ואחר כך נדרשת כחלק אינטגרלי מהאות. אפשר שאלו שלבים היסטוריים של מנהג שהלך והתפשט. הפירוש המקובל ל'תליית הרגל' בכל עדות ישראל והנהוג עד היום מובא בדברי רש"י במנחות: "רגל הפנימי של ה"א תלוי באויר ואינו דבוק לגגו". תליית רגל נזכרת גם באות קו"ף (בבלי שבת קד ע"א): "ומאי טעמא כרעיה דקו"ף תלויה". המונח הזה בשני המקרים. אך באות ק' מציינת המסורה⁸ שיש שני קופי"ם הנכתבים כשרגלם דבוקה לגג - "לשמצה בקמיהם" (שמות ל"ב, כה), "על הפקודים" (שמות ל', יג).

ירושלמי מגילה פ"א, ע"א ע"ד: "רבי ירמיה בשם רבי חייה בר אבא ורבי סימון תריהון אמרין; תורת הראשונים לא היה... ה"א שלהם... סתום". בתורת הראשונים הייתה ה"א פתוחה, ומכאן שבימי ר' ירמיה ור' סימון הייתה ה"א סתומה. נראה לפי זה שהמונח 'תליית הרגל' מציין את כתיבת הרגל השמאלית מתחת גג האות, ואין קשר בינו לבין פתיחת האות או סתימתה. גם אם רגל ה"א צמודה לגגה ('סתומה') וגם אם אינה כזו ('פתוחה') - בכל מקרה היא נקראת 'תלויה', שכן היא תלויה מן הגג כלפי מטה, ולא על ידו. ועיין באות חי"ת לקמן.

ראוי לציון, כי אף שהמסורת קיבלה באופן עקרוני את פירוש רש"י והפרידה בין רגל ה"א לגגה וכן באות קו"ף, נשמרה גם האפשרות הישנה. באות קו"ף ראינו את עדות המסורה. באות ה"א קובע הרשב"ץ (ח"א ננא): "אין מעכב תליית רגל ה"א. וממילא יש הבדל, שרגל הח' מחוץ לגג".

בספרינו היום נכתבת גם החי"ת כשרגלה בפנים, ועל כן פוסלים ספר תורה שרגל ה"א בה דבוקה לגג, בשל חוסר האפשרות להבחין בין האותיות. תג ה"א נכתב לדעת רש"י בסוף ה"א, כלומר בפניה השמאלית העליונה. לדעת רבנו תם נכתב התג בתחילת ה"א, בפניה הימנית העליונה. המסורת היום נוהגת כשתי הדעות גם יחד.

ירושלמי חגיגה פ"ב, ע"ז ע"ג: "מה ה"א פתוח מלמטן... מה ה"א יש לו נקודה מלמעלן... מה ה"א פתוח מכל צד". העובדה שפתיחת ה"א מלמטה נפרדת מפתיחת

7. וראה פירושי רש"י ורבנו תם המצוטטים להלן בדיון באות חי"ת.

8. המסורה הגדולה; ככל הידוע לי אין מנהג זה נוהג בספרי התורה הנכתבים היום.

הה"א 'מכל צד', מעידה על כך שזו אינה אותה פתיחה. אפשר שכניסת הרגל השמאלית פנימה אל מתחת לגג גם היא נקראת פתח ולזאת הכוונה כאן, אולם אין הכרע בדבר. צורתה הסגורה של הה"א עם התג בתחילתה כדעת רבנו תם היא הצורה הקדומה של האות עוד בכתב הארמי. התג מתיישר ומתדמה לתג המאוזן של הדל"ת בתקופה ההרודיאנית (ראה למשל במגילת במדבר מקומראן - להלן, מספר 5 בנספח). תג בסוף הה"א כדעת רש"י מופיע במאה השנייה לספירה.⁹

האות ו"ו

בבלי שבת קג ע"ב: "שלא יכתוב... וויין יודין, יודין וויין".
ירושלמי מגילה פ"א, ע"א ע"ג: "תני... משום רבי אלעזר המודעי: כתב אשורי ניתנה התורה. מה טעמא? ווי העמודים, שיהו וויים של תורה דומים לעמודים".
 כנראה הו"ו אינו סתם עמוד ישר ותו לא, אלא ו"ו בעל ראש, כפי שמצוי כבר בכתבי היד הארמיים הקדומים (מאה חמישית לפנה"ס, כגון ביב), וכך אפשר להתבלבל עם היו"ד. באותם כתבי יד אין לאות זי"ן ראש, ולכן לא נמנתה פה בין אפשרויות הטעות עם ו"ו.

האות זי"ן

בבלי שבת קג ע"א: "שלא יכתוב... זיינין נונין ונונין זיינין".
 קשה לשחזר על פי זה שחזור משמעותי. עיבוי ראש הזי"ן מפני נטיית הקולמוס אינו נראה עקרוני. בכלבול עם נו"ן, הכוונה לנו"ן הסופית. הראש המוטה אחורה - שהוא מקורו של עיבוי ראש הזי"ן, על ידי סיבוב הקולמוס¹⁰ - מופיע לראשונה בתחילת התקופה ההרודיאנית (ראה למשל במגילת שמואל מקומראן - להלן, מספר 2 בנספח).

האות חי"ת

בבלי שבת קג ע"ב: "שלא יכתוב... היהין חיתין חיתין היהין".
משנה שבת פ"ב מ"ה: "נתכוון לכתוב חי"ת וכתב שני זיינין".
בבלי שבת קד ע"ב (על המשנה): "אמר רב ששת: הכא במאי עסקינן כגון שנטלו לגגו של חי"ת ועשאו שני זיינין".
בבלי מנחות כט ע"ב: "אמר רב אשי: חזינא להו לספרי דווקני דבי רב דחטרי להו לגגיה דחי"ת".
רש"י שם: "לגגו של חי"ת עושין למעלה כעין חוטר".
 רבנו תם שם (הוספות ד"ה 'דחטרי'): "פירש בקונטרס, שהגביה רגל שמאלו של ח', ורבנו תם פירש באמצע גגו של חי"ת גבוה מעט".

9. ראה: DJD II, pl. 25-26.

10. הראש הנהוג היום נראה כמשיכת קולמוס נפרדת.

מסתבר מכאן, שלפי רש"י ההבדל בין ה"א לחי"ת הוא במיקום הרגל השמאלית - משמאל לגג מבחוץ או תלויה מהגג מבפנים, ועיין, לעיל, באות ה"א. לדברי רבנו תם אין מקור בכתבי היד העתיקים מהתקופות הרלוונטיות, אלא רק מהכתב הנבטי המונומנטלי. היום נוהגים לכתוב חי"ת כדברי שניהם; חוטר למעלה (תג') וחוטר כמין גג באמצע האות (בכתיבה האשכנזית). כדעתו של רש"י נכתבה החי"ת בכל כתבי היד הקדומים.

ט

האות טי"ת

בבלי שבת קג ע"ב: "שלא יכתוב... טיתין פיפין פיפין טיתין". רמב"ן ורבנו תם לומדים ממשפט זה שראש הטי"ת כפוף פנימה, והבלבול נובע או מהרחקת הקו השמאלי מהגוף (רמב"ן) או אולי מהפיכת הטי"ת על צדה, היוצרת צורת פ"א. מכל מקום, צורה כזו של טי"ת פתוחה מובחנת לראשונה בסוף התקופה החשמונאית (ראה למשל במגילת שמואל מקומראן - להלן, מספר 2 בנספח). לפני כן הטי"ת סגורה.

י

האות יו"ד

בבלי שבת קג ע"ב: "שלא יכתוב... ויין יודין יודין ויין". **בבלי מנחות כט ע"א:** "ואפילו כתב אחד מעכבן... לא נצרכה אלא לקוצה של יו"ד". **שם כט ע"ב:** "ומפני מה כפוף ראשו [של יו"ד]". וכעין זה בירושלמי חגיגה פ"ב, ע"ז ע"ג, ובבראשית רבה בראשית פרשה יב י, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 109: "יו"ד זה קומתו כפופה".

קוצו של יו"ד הוא לדעת רש"י (במנחות) רגל היו"ד הימנית. לדעת רבנו תם שם הוא הראש הכפוף, הנזכר גם בירושלמי. למעשה, שתי הדעות מייצגות את שתי דרכי כתיבת האות: היו"ד הרגילה בעלת שתי הקוויות, שהשמאלית יוצאת מאמצע הימנית, והיו"ד בעלת שלוש התנועות שמקורה עוד בכתבי יב. לכאורה, מחלוקת זו משמרת שלב קדום, שבו עדיין לא התגבשה סופית צורת האות,¹¹ אך אולי אפשר לראות בזה פרי תהליך מאוחר יותר.

כ

האות כ"ף

בבלי שבת קג ע"ב: "שלא יכתוב... ביתין כפין כפין ביתין". לבד ממקור זה אין עוד עדויות על צורת האות.

11. ראה: י' נוה, *התפתחות הכתב הארמי, ירושלים תשל"ד*, עמ' 89.

האות למ"ד

אין לגביה כל מקור תלמודי כתוב. המסורות שבעל פה שהועלו על הכתב באמצע ימי הביניים מדברות על הלמ"ד כמורכבת מהאותיות ו"ו וכ"ף; ראש הלמ"ד הוא בצורת ו"ו, כלומר בעל ראש. לראשונה מובחנת למ"ד כזו בסוף התקופה החשמונאית והיא מופיעה כצורה התקנית מסוף התקופה ההרודיאנית (ראה למשל במגילת דברים מקומראן - להלן, מספר 4 בנספח [הלמ"ד השמאלית]).

האות מ"ם

בבלי שבת קג ע"ב: "שלא יכתוב... ממין סמכין, סמכין ממין סתומין פתוחין פתוחין סתומין".

ירושלמי מגילה פ"א, ע"א ע"ד: "תורת הראשונים לא היה... מ"ם שלהם סתום... רבי סימון ורבי שמואל בר נחמן תריהון אמרין אנשי ירושלם היו כותבין ירושלם ירושלם ולא היו מקפידין".¹²

לפנינו עדות על תקופה שבה לא הייתה המ"ם סתומה בסוף התיבה. הכתב התקני הוא כמובן עם מ"ם סתומה בסוף מילה, וזו תופעה המוכרת רק מסוף התקופה החשמונאית. עד אז, גם המ"ם הסופית לא הייתה סתומה לגמרי, אם כי הייתה הבחנה בינה לבין מ"ם אמצעית. יש לציין שבכתובות לא רשמיות, כגון בגלוסקמות, נהגו שתי צורות המ"ם אולם לא דווקא כאמצעית וכסופית, ולפעמים השימוש בשתי הצורות אקראי לגמרי.

בבלי שבת קד ע"א נאמר "מם וסמך שבלוחות בנס היו עומדין", כלומר בלוחות הברית, שבהן נכתבו האותיות מצד לצד, המ"ם הסתומה עומדת בנס. לעומת זאת, במקבילה בירושלמי מגילה פ"א, ע"א ע"ג, למדנו: "מאן דאמר אשורי ניתנה תורה סמ"ך מעשה ניסים", ולא נזכרה המ"ם, אף שבתקופה בה נאמר משפט זה כבר נהגו במ"ם סתומה.

בבלי שבת קד ע"א: "שיקרא אחדא כרעיה קאי, ואמת מלבן ליבונה". לאות מ"ם יש לפי זה בסיס רחב, וזו צורתה כבר מן המאה השלישית לפנה"ס.

האות נו"ן

בבלי שבת קג ע"ב: "שלא יכתוב זינין נונין נונין זינין". ראה באות זי"ן. קשה מכאן להסיק מסקנה לגבי צורת האות.

ירושלמי מגילה פ"א: "אנשי ירושלם היו כותבין... צפון צפון". לגבי העקביות באותיות סופיות ואמצעיות, ראה לעיל, הדיון באות מ"ם. שתי צורות הנו"ן, הפשוטה והכפופה, קדומות מאוד, עוד מן המאה הרביעית לפנה"ס.

12. זו גרסת דפוס ונציה. הגירסה בכתב יד ליידין היא "ירושלים ירושלימה", ואז אין פה עניין לשינויי צורה אלא לשינויי נוסח, כפי שמצוי לעיתים במגילות קומראן, אולם אין זה שייך לענייננו.

ס האות סמ"ך

בבלי שבת קג ע"ב: "שלא יכתוב... ממין סמכין, סמכין ממין סתומין פתוחין, פתוחין סתומין".

בבלי שבת קד ע"א: "מ"ם וסמ"ך שבלוחות בנס היו עומדין".

ירושלמי מגילה פ"א, ע"א ע"ג: "מאן דאמר אשורי ניתנה תורה סמ"ך מעשה ניסים". צורתה הסגורה של הסמ"ך מופיעה לראשונה בכתב יד מסוף התקופה החשמונאית, וכצורה יחידה למן סוף התקופה ההרודיאנית. לפני כן פינתה השמאלית התחתונה של הסמ"ך היתה פתוחה.

האות עי"ן

בבלי שבת קג ע"ב: "שלא יכתוב אלפין עיינין עיינין אלפין". ראה באות אל"ף. צורתה של העי"ן קדומה מאד, כבר מן המאה השלישית לפנה"ס.

האות פ"א

בבלי שבת קג ע"ב: "שלא יכתוב... טיתין פפין, פפין טיתין". ראה באות טי"ת. ראש הפ"א כפוף אל תוך האות, כלומר עושה תפנית חזרה ימינה. פ"א כזו מופיעה לראשונה בסוף התקופה החשמונאית.

האות צד"י

בבלי שבת קג ע"ב: "שלא יכתוב... גמין צדין, צדין גמין". ראה באות גימ"ל. היום קיימות שתי מסורות לגבי האות צד"י: המסורת הנקראת על שם הבית יוסף, ובה הראש הימני של הצד"י נוטה שמאלה בחלקו העליון, והמסורת הנקראת על שם האר"י, ובה ראש הצד"י הימני נוטה ימינה. אפשר שזו עדות לשלב קדום טרם גיבושה של האות, השלב שטרם התגבשות הכתבים הלאומיים (המאה הרביעית לפנה"ס), שנותר כשני מנהגים עד היום הזה.¹³

האות קו"ף

בבלי שבת קד ע"א: "מאי טעמא מהדר אפיה דקו"ף מרי"ש... מאי טעמא מהדרה תגיה דקו"ף לגביו רי"ש... ומאי טעמא כרעיה דקו"ף תלויה".
"מהדר אפיה דקו"ף מרי"ש" אין הכוונה לקו"ף הפוכה, אלא כדברי רש"י "לישנא דמעליא הוא שאחוריו של רי"ש לגבי הקו"ף [קו"ף = קדוש, רי"ש = רשע] שאין הקדוש ברוך הוא רוצה להסתכל בפני רשע".

13. י' נוה (לעיל, הערה 11), עמ' 90, 106.

לפי רש"י התג הוא בסוף הקו"ף, כלומר בצד שמאל למעלה. תליית רגל הקו"ף כבר נידונה באות ה"א. כנראה הכוונה המקורית היא לכתיבת הרגל מתחת לגג הקו"ף, סמוך לקצה השמאלי. הפירוש המקובל הוא שהרגל נפרדת ואינה נוגעת בגג. קו"ף נפרדת כזו מופיעה ונעלמת חליפות במהלך התקופות. לראשונה היא מובחנת באמצע המאה השלישית לפנה"ס (ראה למשל במגילת שמות מקומראן - להלן, מספר 6 בנספח). הקו"ף הדבוקה היא המופיעה בכל כתבי היד מן התקופה החשמונאית ואילך.

האות רי"ש

בבלי שבת קג ע"א: "שלא יכתוב... דלתין רישין, רישין דלתין".
שיר השירים רבה פרשה ה ח, מהר" דונסקי עמ' קלב: "אם תעשה מן הדל"ת רי"ש תחריב לכל העולם".

בבלי שבת קד ע"א: "שיקרא אחדא כרעא קאי".
 רי"ש המובחנת מהדל"ת על ידי חוסר התג מימין למעלה מופיעה מסוף התקופה החשמונאית (ראה למשל במגילת שמואל מקומראן - להלן, מספר 2 בנספח). עד אז אין הבחנה ברורה וגם ברי"ש יש שרידי זווית, זכר לצורה הארמית של האות, אף שזווית הדל"ת לעתים מודגשת יותר כבר אז.

האות שי"ן

בבלי שבת קד ע"א: "שיקרא אחדא כרעא קאי".
 מכאן שהשי"ן מסתיימת בחוד למטה ואינה עומדת על בסיס. כך למעשה נכתבה בכל התקופות, וכך גם המסורת האשכנזית. המסורת הספרדית עושה בסיס לאות, אולם מפני הנאמר לעיל הבסיס משופע, וגם לזה מקור אפשרי מהתקופה ההרודיאנית (ראה למשל במגילת דברים מקומראן - להלן, מספר 4 בנספח).

האות תי"ו

בבלי שבת קד ע"א: "ואמת מלבן ליבונה". התי"ו עומדת על שתי רגליים, ועל כן צריכות שתי הרגליים להיות באורך שווה. מן המאה השנייה לפנה"ס זוהי צורת האות.

סרטוט

היום נוהג 'סרטוט' בספרי תורה, והסופר נוהג לסרטוט שורות ולתלות מהן את האותיות. זהו נוהג קדום, האופייני לתקופה בה אין לאותיות התלויות גובה בסיס אחיד, כפי שנראה למשל בואדי דליה,¹⁴ במאה הרביעית. מכל מקום, על פי הנאמר בבבלי שבת קד

¹⁴ .F.M. Cross, *AASOR* 41, 1974, pl. 59.

ע"א "שיקרא אחדא כרעא קאי ואמת מלבן ליבונה", נראה שהתפיסה היא שאכן יש לאותיות בסיס. בכתובות שנמצאו בהר גריזים, מן המאה השנייה-שלישית לפנה"ס, יש מספר כתובות מסורטטות, והאותיות הן בעלות בסיס.¹⁵ גובה בסיס אחיד מובחן בביורר מהתקופה החשמונאית, אולם האותיות 'מתיישרות' כבר לפני כן, למעשה מסוף המאה השלישית ואולי אף קודם לכן.¹⁶

שעטנ"ז ג"ץ

בשבע האותיות האלה יש מתקופת התלמוד (בפסיפסי בתי כנסת שונים) עיטורים זהים על הראש השמאלי של האות. עיטורים אלה מקורם בתקופות קדומות יותר, שם נעשה העיטור על ידי סיבוב הקולמוס לשם עיבוי הראש, אולם לא בצורה עקבית. במאה השישית, שבע האותיות האלה הן כבר קבוצה מגובשת, שלראשן עיטור בעל שלש פינות כתוצאה מאותו סיבוב. בביצוע מהיר הראש נראה לעיתים כצלב.¹⁷ אפשר שזהו המקור לעיטור אותיות אלה בשלשה תגים - אמנם נפרדים לחלוטין - הנהוג היום.

סיכום ומסקנות

בטבלה הבאה אפשר לראות את זמני גיבושן השונים של האותיות בממצא האפיגרפי, לפי המתואר במקורות חז"ל שהובאו לעיל:

האות	המאה השלישית	המאה השנייה	חשמונאי/הרודיאני
א	X		
ב			X
ג			
ד		X	
ה			X
ו	X		
ז			X
ח	X		
ט			X
י	X		
כ			
ל			X

15. הכתובות יפורסמו בעתיד הקרוב בידי י' מגן ובידי כותב שורות אלה.

16. ראה לדוגמה: ח' אשל וח' משגב, 'תעודה מן המאה הרביעית לפסה"נ מכתף יריחו', תרביץ נו, תשמ"ז, עמ' 461-478.

17. ראה: ע' ירדני, ספר הכתב העברי, ירושלים תשנ"א, עמ' 134, 178.

האות	המאה השלישית	המאה השנייה	חשמונאי/הרודיאני
מ			X
נ			
ס			X
ע			
פ			X
צ	X		
ק		X	
ר			X
ש	X		
ת	X		

כפי שנראה מטבלה זו, זמן גיבושן של רוב האותיות הוא בין המאה הראשונה לפנה"ס לבין המאה הראשונה לספירה. מספר אותיות עומדות בצורתן ללא שינוי עוד מתחילת הבית השני או מן התקופה ההלניסטית, ואם חלו בהן שינויים בתקופות מאוחרות יותר - הם נכנסו לתקן ההלכתי המחייב. זוהי תקופת ראשוני התנאים, הלל ושמאי ותלמידיהם. עם זאת אנו מוצאים מספר חריגים לשני הצדדים. מצד אחד שינויים שחלו בהלכות האותיות מאוחר יותר, הנובעים אולי מהרצון למניעת טעויות; כאלו הן הפרדות רגלי הקו"ף והה"א. מצד שני אולי המסורת שבעל פה - המתבטאת בכתיבת הסת"ם עד היום - משמרת צורות קדומות אף במקום שעברו מן העולם בכתיבת יומיום, דוגמת אל"ף, יו"ד וצד"י. ניתן לסכם באופן כללי ולומר, שתקופת ראשוני התנאים היא התקופה הקובעת לעניין צורות האותיות.